

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова**

Чепішко Олександра Ігорівна

УДК159.923.2:378.047:316.613(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ
МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі практичної психології ДВНЗ «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
ШЕВЧЕНКО Наталія Федорівна,
ДВНЗ «Запорізький національний університет»,
завідувач кафедри педагогіки та
психології освітньої діяльності.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ЛОЗОВА Ольга Миколаївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри практичної психології;

кандидат психологічних наук, доцент
ТЕМРУК Олена Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 26 червня 2015 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 26 травня 2015 року

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасна соціокультурна та економічна ситуація в Україні характеризується кардинальними змінами, які впливають на сферу освіти та сприяють трансформації уявлень про її цілі та функції. Виникає необхідність виходу за межі технологічного розуміння професійної діяльності до сфери психології свідомості, а саме – до дослідження професійної свідомості фахівця.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення професійної свідомості вчителів належить до ґрунтовно заявлених, але недостатньо реалізованих напрямів дослідження, в той час як професія вчителя є визначальною у системі освіти та суспільному розвитку, а професійна свідомість виявляється головним вузлом, де зосереджено розбіжності між практикою підготовки фахівця та його конкретною професійною діяльністю.

У класичній психолого-педагогічній науці обґрунтування та дослідження категорії «педагогічна свідомість» було започатковано І.Я. Лернером. Будучи простором людської культури, в якому втілюється сукупність педагогічних ідей, поглядів, цінностей, педагогічна свідомість виступає певним культурно-історичним утворенням, яке здатне істотно впливати на педагогічну дійсність.

Введення та наукове обґрунтування категорії педагогічної свідомості до понятійного апарату сучасної вітчизняної науки було здійснено О.С. Цокур у сфері теорії і методики професійної освіти. Теоретичні аспекти зазначеного феномену висвітлено у дослідженні Ю.М. Швалба, в якому у рамках вивчення психологічних механізмів цілепокладання в навчальній діяльності було виділено структурно-функціональні компоненти педагогічної свідомості.

Сучасними російськими вченими досліджувались питання оптимізації розвитку та функціонування професійної свідомості вчителів (Є.І. Ісаєв, С.Г. Косарецький, В.І. Слободчиков). Виявлено, що становлення професійної свідомості майбутнього вчителя забезпечується дієвістю таких психологічних механізмів, як педагогічна настанова, професійна рефлексія, цілепокладання, професійна адаптація та професійна самооцінка (Н.І. Гуслякова). Навчально-професійну свідомість досліджено як базову характеристику професійної свідомості (І.В. Архіпова).

Дослідження професійної свідомості зарубіжних науковців представлені у світлі вивчення проблеми професійної ідентичності вчителя (Н. Борехем; П. Грей; Дж. Кетли; Дж. Сакс; М. Зембілас).

Водночас, незважаючи на наявність досить широкого спектру досліджень, у психолого-педагогічних працях майже не приділяється увага вивченню психологічних умов розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів на певних етапах підготовки у вищому навчальному закладі. Визначення та дослідження зазначених умов створить теоретичні підстави для розробки практико-орієнтовних заходів цілеспрямованого розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів у системі вищої освіти. В умовах гуманізації та гуманітаризації освіти особливо актуальною ця проблема виявляється у сфері соціогуманітарного профілю педагогічної підготовки. Звернене до духовного світу, соціогуманітарне знання виконує важливі функції в культурі: розширює горизонти пізнання людини та

сприяє досягненню нею чужого і власного внутрішнього світу, пробуджує прагнення до піднесеного і прекрасного, спонукає до моральних і світоглядних пошуків.

Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: *«Психологічні умови розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри практичної психології ДВНЗ «Запорізький національний університет» за напрямом «Психологічне забезпечення розвитку особистості в освітньому просторі» (державний реєстраційний номер 0111U000108). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою Радою ДВНЗ «Запорізький національний університет» (протокол №4 від 29.11.2012 р.) і узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №8 від 22.10.2013 р.).

Об'єкт дослідження – професійна свідомість майбутніх вчителів.

Предмет дослідження – психологічні умови розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні психологічних умов розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів; розробці та впровадженні психолого-педагогічної програми розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів на етапі підготовки у вищому навчальному закладі.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що розвиток професійної свідомості майбутніх вчителів визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних умов (розвиненість професійних мотивів комунікації, навчання та виховання; готовність до професійного саморозвитку; наявність спрямованості вчителя на дитину (спілкування, взаємодію) та предметний бік професії; розвиненість цінностей універсалізму, доброти й безпеки в майбутнього вчителя), а її функціонування буде більш успішним шляхом реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних умов у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Згідно з поставленою метою було визначено основні **завдання**:

1) здійснити теоретичний аналіз дослідження проблеми свідомості, професійної свідомості вчителя; обґрунтувати психологічні умови розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів;

2) визначити методичні підходи до вивчення особливостей розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів;

3) емпірично дослідити динаміку розвитку компонентів професійної свідомості майбутніх вчителів упродовж фахової підготовки;

4) визначити критерії, показники та рівні розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів;

5) обґрунтувати, розробити та апробувати психолого-педагогічну програму розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів.

Теоретико-методологічними засадами дослідження виступають загально-психологічні положення про сутність і розвиток особистості як суб'єкта

життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська; О.Г. Асмолов; Г.О. Балл; А.В. Брушлінський; Г.С. Костюк; С.Д. Максименко; В.О. Моляко; В.В. Рибалка; В.А. Семиченко; В.О. Татенко; Т.С. Яценко), професіонала (В.А. Бодров; К.М. Гуревич; Є.О. Клімов; А.К. Маркова; В.Д. Шадріков) та суб'єкта навчально-професійної діяльності (А.О. Вербицький; Н.В. Чепелева); основні положення психологічних теорій свідомості (Б.Г. Ананьєв; Л.С. Виготський; О.М. Леонтьєв; В.П. Зінченко; В.М. М'ясищев; В.Ф. Петренко; С.Л. Рубінштейн; Ю.М. Швалб); засади діяльнісного підходу у психології (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн); психосемантичний підхід до вивчення свідомості (О.Ю. Артемьєва; В.Ф. Петренко; І.Б. Ханіна; О.Г. Шмельов); концептуальні засади дослідження професійної свідомості вчителя (Г.В. Акопов; Н.І. Гусякова; Є.І. Ісаєв, С.Г. Косарецький, В.І. Слободчиков; О.С. Цокур) і традиції вітчизняних вчених (О.М. Лозова; Ю.М. Швалб; Н.Ф. Шевченко).

Методи дослідження. *Теоретичні:* теоретико-методологічний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми; систематизація та узагальнення наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні:* спостереження, тестування за стандартизованими методиками: для дослідження особливостей становлення професійної свідомості майбутніх вчителів в період фахової підготовки – «Метод семантичного диференціала» (авт. Ч. Осгуд, адапт. В. Ф. Петренко) та «Метод візуального семантичного диференціала» (авт. О.Ю. Артемьєва). З метою виявлення динамічних зрушень за компонентами професійної свідомості до та після проведення розвивальних заходів було використано наступні методики: «Колірні метафори» (авт. Л.І. Соломін) для дослідження привласнення респондентами категорій та понять педагогіки; «Методика самооцінки професійно-педагогічної мотивації» (адапт. Н.П. Фетискіна) для вивчення мотивів професійної діяльності; «Орієнтовна анкета» (авт. В. Смекалов, М. Кучер, адапт. М.О. Амінова) для дослідження інтересів професійної діяльності майбутніх вчителів; методика для вивчення цінностей особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В.М. Карандашова); «Педагогічні ситуації» (авт. Р.С. Немов) для вивчення особливостей професійного сприйняття; констатувальний та формувальний експерименти; методи активного соціально-психологічного навчання; *математико-статистичні методи* обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20 та Microsoft Excel-2013 (t-критерій Стюдента; Т-критерій Вілкоксона).

Експериментальна база дослідження. У констатувальному експерименті взяли участь студенти I – V курсів педагогічних спеціальностей ДВНЗ «Запорізький національний університет», Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара та ДВНЗ «Криворізький національний університет» у кількості 300 осіб. Вибірку формувального експерименту склали студенти III курсу (82 респондента) педагогічних спеціальностей соціогуманітарного профілю ДВНЗ «Запорізький національний університет».

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що

- *вперше* визначено сутність поняття «професійна свідомість майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю»; визначено критерії (привласнення понять та

категорій педагогіки; суб'єктивація професійних мотивів, інтересів, цінностей; осмисленість професійного простору діяльності), показники та рівні (оптимальний, необхідний, критичний, неприпустимий) розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів на різних етапах навчання; обґрунтовано психологічні умови (розвиненість професійних мотивів комунікації, навчання та виховання; готовність до професійного саморозвитку; наявність спрямованості вчителя на дитину та предметний бік професії; розвиненість цінностей універсалізму, доброти й безпеки) розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів; розроблено психологічну модель розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів у період підготовки у вищому навчальному закладі та психолого-педагогічну програму розвитку професійної свідомості як основної умови ефективності професійної діяльності майбутніх вчителів;

- *уточнено й поглиблено* наукові уявлення про етапи становлення та розвиток професійної свідомості майбутніх вчителів в період підготовки у вищому навчальному закладі;

- *набуло подальшого розвитку* знання про зміст компонентів навчальної діяльності студентів – майбутніх вчителів; здійснено подальший розвиток теорії професійної свідомості.

Практичне значення одержаних результатів теоретичного та експериментального дослідження зумовлене можливістю їх застосування у практиці навчання студентів педагогічних спеціальностей, у груповій психокорекційній роботі з педагогами-професіоналами, для вдосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації, в галузі особистісно-професійного розвитку. Пакет психодіагностичних методик та авторська програма розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів можуть застосовуватися викладачами як психологічний засіб розвивального характеру. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці спецкурсів та викладанні педагогічної, вікової психології для студентів педагогічних спеціальностей.

Особистий внесок здобувача. Результати теоретичного аналізу проблеми та узагальнення емпіричного матеріалу висвітлено у 14 одноосібних публікаціях, що є самостійним внеском автора у розвиток досліджень професійної свідомості майбутніх вчителів. У працях, написаних у співавторстві з науковим керівником (1 навчально-методичний посібник та 1 стаття), здобувачу належить розробка плану дослідження, аналіз результатів теоретичного та емпіричного досліджень, формулювання висновків, обґрунтування та організація психолого-педагогічної програми розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів (50 %).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження обговорювалися та отримали схвалення на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 18-19 квітня 2013р.), «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 18-19 жовтня 2013 р.), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський національний університет

імені Івана Огієнка, 24-25 квітня 2014 р.), «Педагогіка ХХІ сторіччя: діяльність вчителя у світі безперервного потоку інформації» (Будапешт, 29-31 серпня 2014 р.); *всеукраїнських конференціях*: «Технології роботи психолога в організації» (ДВНЗ «Запорізький національний університет», 9-10 жовтня 2014 р.); *міжвузівських науково-практичних конференціях* «Психологічні проблеми сучасності» (Львівський національний університет імені Івана Франка, 11-12 квітня 2013 р.), *щорічній міжвузівській науково-практичній конференції* «Молода наука» (ДВНЗ «Запорізький національний університет», 9-11 квітня 2013 р.; 8-10 квітня 2014 р.; 7-9 квітня 2015 р.).

Впровадження результатів дослідження здійснювалось автором упродовж 2014-2015 р. на базі ДВНЗ «Запорізький національний університет» (довідка № 01-15/22 від 11.02.2015 р.); КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» (довідка № 105 від 12.02.2015 р.); Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля (довідка № 115 від 12.02.2015 р.); Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (довідка № 17/15-456 від 17.02.2015 р.); застосовувалися у роботі психологів Психологічного центру організаційного і особистісного розвитку «НІКА» м. Києва (від 16.02.2015 р.).

Публікації. Матеріали дослідження висвітлено в 16 публікаціях, серед яких 7 статей у фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні; 6 матеріалах наукових конференцій; 1 науково-практичному посібнику.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури (316 найменувань, із них 20 – іноземною мовою), 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 197 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 14 таблиць, 19 рисунків на 19 сторінках. Повний обсяг дисертації – 250 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження проблеми, визначено ступінь її наукової розробленості та напрям дисертаційної роботи, окреслено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, розкрито теоретико-методологічні підходи. Викладено положення наукової новизни, теоретичне й практичне значення роботи. Наведено відомості про апробацію результатів дослідження, публікації за темою дисертації, подані дані про обсяг та структуру роботи.

У **першому розділі** – «Визначення теоретичних підходів до вивчення проблеми розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів» – представлено структурно-функціональний аналіз феномена професійної свідомості; висвітлено психолого-педагогічні підходи до вивчення професійної свідомості вчителя; визначено психологічні характеристики діяльності та професійної свідомості вчителя; обґрунтовано сутність поняття професійної свідомості майбутніх вчителів та психологічні умови розвитку їх професійної свідомості.

Аналіз концепцій свідомості дозволив простежити розвиток теоретичних уявлень щодо сутності та структурної організації свідомості, а також виокремити різні підходи у рамках окремих психологічних платформ: психоаналізі та вітчизняній психології. У психоаналітичних теоріях свідомість розглядається як психічний результат несвідомого процесу, головна функція якої – приховувати від

людини її глибинні психічні прояви (З. Фрейд; К.Г. Юнг; А. Адлер; Е. Фромм; К. Хорні; Е. Еріксон). Свідомість складається з двох компонентів – Его та Суперего – і розташовується на межі між зовнішнім світом і мнестичними системами. Сучасними психоаналітично орієнтованими дослідниками (Д. Атвуд; Г. Блюм; Х. Кехеле; Р. Столороу; Х. Томе) свідомість визначається як суб'єктивне знання психічного змісту, природа якого залежить від стадії розвитку психіки індивіда.

У вітчизняній психології, на відміну від західної, різними авторами були розроблені цілісні теорії свідомості, яка розглядається як найвища форми психіки, що виникла в суспільстві у зв'язку із колективною працею, спілкуванням людей, мовою та мовленням (двохкомпонентна теорія свідомості Л.С. Виготського, трьохкомпонентна структура О.М. Леонтьєва, чотирьохкомпонентна структура В.П. Зінченка, п'ятикомпонентна теорія Ф.Ю. Василюка).

Визначення свідомості у радянській психології будуються через категорії відображення (Б.В. Зейгарнік; К.К. Платонов), рефлексії (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв), самосвідомості (В.В. Столін; І.І. Чеснокова), за допомогою перерахування певних ознак свідомості (Ю.М. Орлов; Н.І. Чупрікова), інтеграції психічних новоутворень (Л.І. Божовіч), розуміння (В.В. Знаков).

З'явилися нові моделі свідомості та способів її функціонування, відповідні дефініції й характеристики: когнітивна психомеханіка (А.Ю. Агафонов), психологіка (В.М. Аллахвердов), онтогенетичний підхід (Є.В. Субботський), цілепокладаюча свідомість (Ю.М. Швалб); вивчаються окремі аспекти свідомості та її види – професійна (С.Г. Косарецький; Н.О. Кучеровська; О.С. Цокур; Н.Ф. Шевченко), етнічна (О.М. Лозова), екологічна (С.Д. Дерябо, В.А. Ясвін; І.В. Кряж; В.П. Назарук; В.О. Скребець).

Аналітичний огляд сучасних досліджень свідчить про те, що свідомість виводиться за межі загальної психології та знаходить свою психологічну наочність, цілісність і глибину в сукупності теоретичних, прикладних і емпіричних досліджень психологів різних напрямів і шкіл. Водночас, проблема свідомості продовжує лишатися однією з найбільш актуальних, складних та дискусійних проблем психології та цілого ряду наукових дисциплін, пов'язаних з людиною.

Професійна свідомість розглядається як особлива форма свідомості, динамічне психологічне утворення, у якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій та знання людини про себе як про представника певної професії (Г.В. Акопов; Н.О. Кучеровська; А.Г. Самойлова; Н.Ф. Шевченко та ін.). Професійна свідомість може характеризуватися як найважливіша категорія, що відображає процес професіогенезу особистості, адже розвивається протягом усіх етапів професійного шляху фахівця. Особливу роль у процесі становлення та розвитку професійної свідомості відіграє період професійної підготовки у ВНЗ (І.В. Архіпова; М.М. Нечаєв; Н.Ф. Шевченко).

Порівняльний аналіз педагогічного (І.Я. Лернер; І.Ф. Ісаєв; В.О. Сластьонін; С.А. Днепров та ін.) та психологічного підходів (Н.І. Гуслякова; С.Г. Косарецький, Є.І. Ісаєв, В.І. Слободчиков та ін.) до розуміння феномену професійної свідомості вчителя демонструє відмінності у термінології (педагогічна свідомість або професійна свідомість вчителя), у розумінні суті професійної свідомості (форма суспільної або індивідуальної свідомості), у напрямках досліджень (змістовний або

структурний аспекти; роль професійної свідомості в освітньому процесі або індивідуальному процесі професіоналізації).

У розділі на основі аналізу психолого-педагогічних робіт (В.А. Кан-Калік; Н.В. Кузьміна; А.К. Маркова; Л.М. Мітіна; В.Д. Шадриков та ін.) визначено основні складові педагогічної діяльності, що дозволяє розглядати її як складну полісуб'єктну, полімотивовану цілісну психічну реальність. Змістом діяльності вчителя є сприяння психічному розвитку учня: його навчанню, вихованню та розвитку особистості. Виявлено протиріччя між необхідністю розвитку цілісної професійної свідомості вчителя в процесі його підготовки у вищому навчальному закладі та невирішеністю цього завдання в умовах традиційної системи фахової підготовки.

Структурна організація професійної свідомості, яка є специфічною формою свідомості, певним чином відтворює її структурні компоненти свідомості. Розвиток концепції свідомості О.М. Леонтьєва в системі теоретичних основ професійної свідомості Н.Ф. Шевченко дозволяє розглядати структуру професійної свідомості в єдності трьох компонентів: чуттєвої тканини, значень та смислів – ядерних утворень професійної свідомості. Трикомпонентна структура професійної свідомості вчителя представлена змістом, що відображує специфіку педагогічної діяльності: значеннями, втіленими у педагогічних поняттях й категоріях; смислами, що виражаються мотивами, цінностями та інтересами діяльності вчителя; чуттєвою тканиною, що втілюється у вибірковості та ступені диференційованості сприйняття професійних ознак у зовнішньому світі.

У розділі визначено та обґрунтовано психологічні умови, які мають бути актуалізовані в процесі професійної підготовки майбутніх вчителів з метою розвитку їх професійної свідомості. На основі теоретичного аналізу компонентів навчальної діяльності та їхнього узгодження зі структурною організацією професійної свідомості майбутніх вчителів до цих умов віднесено: розвиненість професійних мотивів комунікації, навчання та виховання (А.О. Вербицький; Н.А. Бакшаєва; Л.М. Захарова); готовність до професійного саморозвитку (О.А. Власова; С.О. Румянцев; Н.Б. Чорна; І.Л. Шевченко); наявність спрямованості вчителя на дитину (спілкування, взаємодію) та предметний бік професії (Н.О. Амінов; Л.М. Мітіна; О.В. Темрук); розвиненість цінностей універсалізму, доброти й безпеки (П.Ш. Магомедов; В.О. Сластьонін; Ш. Шварц). Вважаємо, що зазначені психологічні умови є взаємопов'язаними та взаємозумовленими; актуалізація однієї умови сприяє актуалізації та активізації інших.

Визначені теоретичні положення було покладено в основу емпіричного вивчення умов розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів.

У **другому розділі** – *«Експериментальне дослідження особливостей розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю»* – викладено методичні підходи до вивчення професійної свідомості, подано стратегію формування дослідницької вибірки, обґрунтовано емпіричні методи та психодіагностичні методики дослідження. Розділ також містить детальний виклад результатів дослідження динаміки та рівнів розвитку компонентів професійної свідомості майбутніх вчителів.

Експериментальне дослідження було проведено за допомогою психосемантичного методу (12-шкальна методика семантичного диференціала Ч. Осгуда (адапт. В. Ф. Петренка) та методика візуального семантичного диференціала О.Ю. Артемьової) з метою вивчення індивідуальних значень понять професійного простору та способів класифікації об'єктів світу у свідомості майбутніх вчителів як показників розвитку компонентів професійної свідомості.

Вибірку досліджуваних склали студенти I – V курсів (n=300) педагогічних спеціальностей соціогуманітарного профілю. Аналіз отриманих даних проводився за визначеними стимулами-поняттями та етапами фахової підготовки.

Результати оцінки та класифікації досліджуваними професійних понять показали, що отримані числові показники відображають кількісні та якісні зміни, які виявляють специфіку розвитку професійної свідомості вчителів у період підготовки у вищому навчальному закладі. Термін «динаміка» у нашому дослідженні відображає поступові зміни, які відбуваються у свідомості майбутніх фахівців у період професійної підготовки, і які зумовлюють розвиток їх професійної свідомості. На констатувальному етапі дослідження індикаторами динаміки виступили кількісні змінення показників індивідуальних значень понять професійного простору (компоненти професійної свідомості «значення» та «смисли») та способів класифікації об'єктів світу у свідомості студентів (компонент професійної свідомості «чуттєва тканина»).

За методикою Ч. Осгуда аналіз шкальних та факторних показників індивідуальних значень за 10 стимулами-поняттями, 5 з яких стосуються особистості вчителя, 5 – змісту педагогічної діяльності, дозволив виявити, як змінюється їх розуміння професійних понять та індивідуальний досвід упродовж п'ятирічної фахової підготовки. Було зафіксовано перевагу показників за фактором оцінки над показниками за факторами сили і активності з I по V курс, що вказало на оцінність мислення респондентів та їх особистісну незрілість.

На прикладі докладного аналізу та інтерпретації оцінки досліджуваними одного з 10 стимулів – «знання» – показано динаміку наповнення особистісним смыслом педагогічних понять упродовж професійної підготовки.

В досліджуваних I курсу виявлено суттєвий числовий розрив між високими показниками фактора оцінки і значно нижчими показниками за факторами сили й активності (числові показники на прикладі стимулу «учень»: 6,81 – фактор оцінки; 4,57 – сили; 6,55 – активності). Зазначене може пояснюватися поверховістю професійних уявлень першокурсників, для яких діяльність вчителя ще не виступає компонентом власної активності. З цієї причини досліджувані недостатньо усвідомлено можуть визначати для себе «силу» чи «активність» професійних понять, віддаючи пріоритет оцінці зовнішнього боку особистості та діяльності вчителя.

На III курсі майже за всіма стимулами-поняттями було встановлено загальне зниження показників індивідуальних значень за факторами оцінки, сили й активності, що характеризує кризовий період на цьому етапі навчання (числові показники на прикладі стимулу «учень»: 5,6 – фактор оцінки; 4,12 – сили; 5,39 – активності). На фоні здійснення квазіпрофесійної діяльності студенти виявляють неспроможність ефективно використовувати власні професійні знання, уміння та

навички на практиці, неготовністю вирішувати педагогічні ситуації, що призводить до зниження самооцінки особистісних і професійних якостей, до розчарування в навчанні та обраній спеціальності.

На IV та V курсах, порівняно з попередніми, було зафіксовано поступове зростання показників фактора сили й активності за всіма стимулами, що вказує на тенденцію до позбавлення оцінності мислення та поступове наповнення професійної свідомості майбутніх вчителів суб'єктивним смислом, тобто процес її розвитку (числові показники досліджуваних V курсу на прикладі стимулу «учень»: 7,87 – фактор оцінки; 5,27 – сили; 6,95 – активності). Водночас, статистичний аналіз не виявив значущих розбіжностей між показниками індивідуальних значень стимулів-понять у досліджуваних IV та V курсів за жодним фактором, тобто отримані на останньому році навчання знання не зумовили значний внесок у розвиток професійної свідомості. Цей факт було пояснено наявністю внутрішнього конфлікту, що призводить до гальмування професійної активності студентів та характеризується зіткненням смислів, отриманих при здійсненні академічної діяльності, та смислів, які формуються при здійсненні навчально-професійної діяльності.

Аналіз способів класифікації об'єктів світу (за методикою О.Ю. Артемьєвої) засвідчив, що велика частка досліджуваних I – V курсів має досить виражену професійну спрямованість семантики, а по мірі оволодіння професією рівень професійної спрямованості описів зазнає позитивної динаміки (на I курсі – 38,03%, на III – 22,54%, на IV – 41,27%, на V – 46,49%). Водночас, проведений статистичний аналіз показав, що, незважаючи на переважний вибір реальності соціальних об'єктів й міжособистісних стосунків у якості характерної замісної реальності, динамічних зрушень за цим показником, а отже й за розвитком професійної свідомості у студентів IV та V курсів, не відбувається.

Значну увагу у розділі приділено висвітленню критеріїв, показників та рівнів (оптимального, необхідного, критичного, неприпустимого) розвитку професійної свідомості студентів I – V курсів. Критерієм розвитку компонента «значення» визначено *привласнення понять та категорій педагогіки*, тобто поступове засвоєння студентами в ході навчально-професійної діяльності суспільно вироблених значень та формування на цій основі індивідуальної системи значень (Дж. Брунер; Л.С. Виготський; В.В. Давидов; О.О. Леонтьєв; Ж. Піаже; В.Ф. Петренко). Критерієм розвитку компонента «смисли» визнано *суб'єктивізацію професійних мотивів, інтересів та цінностей* (О.Ю. Артемьєва, Ю.Г. Вяткін; С.Л. Братченко; І.І. Казимірска; Д.О. Леонтьєв; В.О. Сластьонін, І.Ф. Ісаєв, Є.Н. Шиянов), тобто опанування майбутнім вчителем історично сформованих та зафіксованих у науці норм педагогічної діяльності, їх модифікація за рахунок привнесення суб'єктивних аспектів, а також відчуття відповідальності за дотримання цих норм. Для компонента «чуттєва тканина» критерієм розвитку обрано *осмисленість професійного простору діяльності* – осягнення майбутнім вчителем сутності трансформації суб'єктивного світу, що виявляється у вибірковості сприйняття професійних ознак у професійній діяльності та зовнішньому світі (О.Ю. Артемьєва; І.Б. Ханіна; П.Р. Юсупов).

Узагальнення якісних та кількісних результатів дозволило визначити

показники розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю, з урахуванням рівнів та структурних компонентів (табл.1).

Таблиця 1

Рівні та показники розвитку професійної свідомості студентів

<i>Рівні</i>	<i>Показники розвитку професійної свідомості студентів</i>
Оптимальний	Студентам притаманна власна система педагогічних значень, яка знаходить відображення у високому рівні професійних знань, впевненості у власних компетенціях, розвиненому критичному мисленні та професійній рефлексії. У них суб'єктивна система мотивів, інтересів, цінностей педагогічної діяльності втілюється в усвідомленні просоціальних смислів педагогічної діяльності, постановці професійних цілей, баченні перспектив особистісного зростання, активності у реалізації професійних планів. Вони демонструють особливі для професії вчителя акценти сприйняття та відображення об'єктів і ситуацій у професійній діяльності та зовнішньому світі.
Достатній	Студенти засвоюють в ході навчально-професійної діяльності поняття і категорії педагогіки, проте їх привласнення є частковим, тобто індивідуальна система значень ще не є сформованою. Їхні професійні мотиви, інтереси, цінності характеризуються вибірковою суб'єктивацією, тобто певні норми педагогічної діяльності існують для студентів у декларативній формі; специфічною рисою їхнього професійного мислення є тенденція до позбавлення оцінності. Такі студенти демонструють досить виражену професійну спрямованість семантики (трансформацію суб'єктивного світу) та навчально-професійну активність, однак їх професійні плани не є конкретними та остаточно визначеними.
Критичний	Студенти на теоретичному рівні засвоюють суспільно вироблені педагогічні значення; сформована індивідуальна система значень в них відсутня. Студенти опановують, однак не наповнюють особистісним смислом історично сформовані у науці норми вчительської праці; мотиви, інтереси та цінності педагогічної діяльності не виступають для них у якості професійно реальних та суб'єктивно вагомих. Їх професійні уявлення є переважно поверховими, що виражається пріоритетом оцінки зовнішнього боку педагогічної праці (оцінністю мислення). В студентів з критичним рівнем розвитку професійної свідомості вибірковість сприйняття професійних ознак у професійній діяльності та зовнішньому світі не є вираженою; для них зазвичай характерна професійна поліспрямованість.
Неприпустимий	В студентів відсутня зацікавленість в оволодінні психолого-педагогічними теоретичними та практичними знаннями, методологічними принципами. Професійні уявлення таких студентів відрізняються абсолютною поверховістю; їхні життєві плани знаходяться поза сферою педагогічної діяльності. Трансформацій суб'єктивного світу в процесі входження в професію не спостерігається.

Зроблено висновок про наявність критичного рівня розвитку професійної свідомості в досліджуваних I – III курсів та необхідного рівня – в досліджуваних IV – V курсів. Обґрунтовано необхідність розробки та впровадження практико-орієнтовних заходів цілеспрямованого розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів на третьому році навчання, – з метою подолання кризового періоду професійного становлення, сприяння визначенню шляхів професійної самореалізації, забезпечення ефективності навчально-професійної діяльності, тобто оптимізації подальшого процесу розвитку професійної свідомості.

У **третьому розділі** – «Психолого-педагогічна програма розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю» – викладено результати формульовального експерименту. Розроблено та реалізовано експериментальну модель розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки, здійснено аналіз формульовальних впливів на розвиток професійної свідомості студентів-педагогів.

Концептуальною основою дослідження визначено головні положення особистісно-діяльнісного підходу (І.С. Булах; І.О. Зимняя; С.Д. Максименко; А.К. Маркова; С.Л. Рубінштейн; В.О. Татенко; Т.В. Тихонова; Ю.М. Швалб та ін.), де чільне місце посідає рефлексивно-розумова культура як форма організації свідомості фахівця, забезпечується розкриття діяльнісної природи та структури знань, а основою для розвитку професійної свідомості виступає ціннісно-смісловне ставлення до педагогічної діяльності. В практиці професійно-педагогічного навчання цей підхід може реалізовуватися у вигляді квазіпрофесійної діяльності – навчальній діяльності студентів, що передбачає моделювання змісту та структури реальної професійної ситуації (Н.В. Чепелева).

У розділі обґрунтовано мету, завдання та структурну організацію психолого-педагогічної програми, яка відповідає загальним етапам розвитку професійної свідомості студентів у період фахової підготовки. Детально розкрито основні положення розвивальної програми: її змістові та процесуальні аспекти; орієнтація на здійснення квазіпрофесійної діяльності та рефлексію власної діяльності й себе у ній; спрямованість на актуалізацію в свідомості студентів понять та категорій педагогіки та подальше набуття особистісного смислу за рахунок глибокого осмислення теоретичних й практичних матеріалів; забезпечення емоційно насиченого процесу колективної творчої праці за рахунок створення спеціального комунікативного середовища; орієнтація на реалізацію адаптивної функції професійної підготовки вчителів.

Враховуючи виокремлені положення, методи та засоби, нами була розроблена психологічна модель розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів (рис. 1), яка дозволила ґрунтовно пояснити реалізацію експериментальної програми та наочно представити динамічний аспект розвитку професійної свідомості, що втілюється у взаємозв'язку всіх структурних елементів моделі, а саме: психологічних умов розвитку, розвивальних заходів, критеріїв розвитку та структурних компонентів професійної свідомості.

Психолого-педагогічна програма складалася з трьох основних модулів, зміст яких забезпечував цілеспрямоване посилення визначених психологічних умов розвитку професійної свідомості в трьох основних сферах діяльності вчителя: в сфері навчання, в сфері виховання та в сфері розвитку особистості учня. Структуру кожного з трьох модулів було умовно поділено на чотири тематичні розділи.

Програму сприяння розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів реалізовано у формі групових занять. Здійснення розвивальних впливів відбувалося завдяки використанню таких *методичних прийомів та технік*, як: аналіз професійних ситуацій (обговорення та порівняльний аналіз запропонованих варіантів вирішення проблемних ситуацій; пошук оптимальних варіантів їх розв'язання); ділові ігри (реконструкція змісту проблемної ситуації; моделювання психолого-педагогічно ефективних шляхів її вирішення); дискусії; рефлексивні техніки (рефлексія станів та відчуттів; вправи на самопізнання; виконання психодіагностичних методик; складання професійної автобіографії; написання есе; зворотний зв'язок).

Для інформування й визначення теоретичних підходів до аналізу проблеми професійної свідомості використовувалися такі *техніки*, як: міні-лекції; заповнення

робочих аркушів (вивчення очікувань; розкриття змісту основних понять теми тощо); групове та міжгрупове обговорення; метод «мозкового штурму».

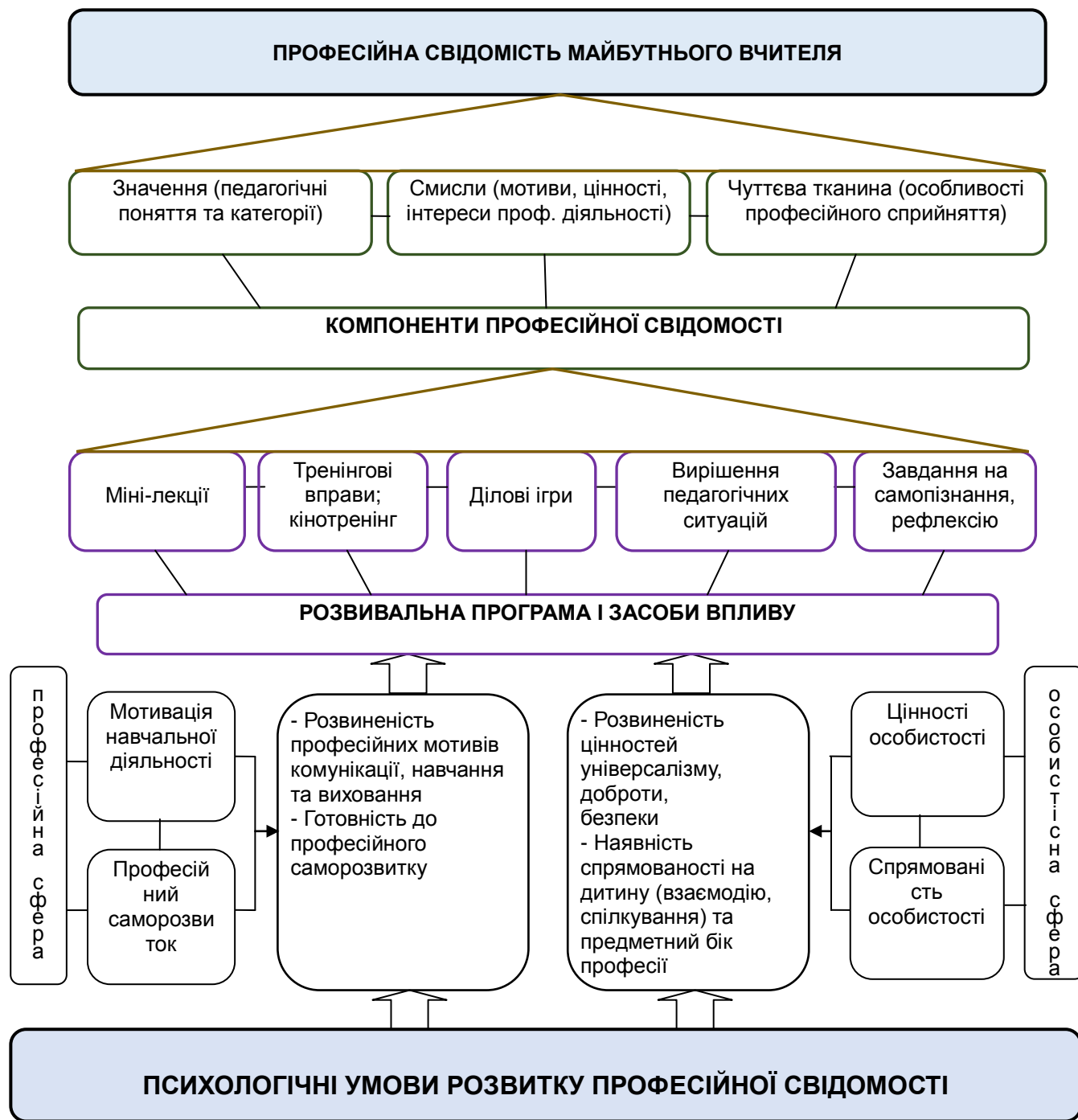

Рис.1. Психологічна модель розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів

Основна мета програми полягала у здійсненні систематичного і цілеспрямованого впливу на розвиток професійної свідомості майбутніх вчителів за рахунок створення та реалізації спеціальних психологічних умов.

Впровадження програми, яка реалізовувалася в межах позанавчальної роботи та включала 25 занять (тривалістю по 2 академічні години кожне) один раз на тиждень, було здійснено на базі ДВНЗ «Запорізький національний університет»

серед студентів педагогічних спеціальностей соціогуманітарного профілю (6.020302 – «Історія», 6.020303 – «Філологія»). Експериментальна група, у якій запроваджувалася розвивальна програма складалася з 41 студента III курсу. До складу контрольної групи, у якій спеціальна розвивальна робота не проводилася, увійшло також 41 студент III курсу.

В якості показників ефективності впровадженої розвивальної програми виступала наявність позитивної динаміки за основними компонентами професійної свідомості у студентів: значеннями, смислами, чуттєвою тканиною.

Поступові зміни, які відбуваються у свідомості майбутніх фахівців у період професійної підготовки, відображають динаміку розвитку їх професійної свідомості. Індикаторами динаміки виступали кількісні зміни показників за компонентами професійної свідомості. Про розвиненість компонента «Значення» може свідчити привласнення досліджуваними певних понять та категорій педагогіки; про розвиненість компонента «Смисли» – суб'єктивація професійних мотивів, інтересів, цінностей, що виявляється у зрушенні за їх розвитком; про розвиненість компонента «Чуттєва тканина» – осмисленість професійного простору діяльності, що проявляється вибірковістю сприйняття професійних ознак у професійній діяльності та зовнішньому світі.

Оцінювання впливу розвивальної програми було здійснено шляхом проведення послідовних психодіагностичних зрізів. Перший зріз було спрямовано на фіксацію показників розвиненості основних компонентів професійної свідомості досліджуваних експериментальної та контрольної груп до початку формувального впливу. Другий зріз відображав динаміку змін за показниками розвиненості структурних компонентів професійної свідомості в експериментальній та контрольній групах після завершення експерименту. Психодіагностичний інструментарій дослідження склали: «Метод колірних метафор» (авт. І.Л. Соломін) для діагностики привласнення досліджуваними певних понять та категорій педагогіки; «Методика самооцінки професійно-педагогічної мотивації» (адапт. Н.П. Фетіскіна); «Орієнтовна анкета» (авт. В. Смекалов, М. Кучер, адапт. М.О. Амінова) для вивчення професійних інтересів майбутніх вчителів; методика Ш. Шварца (адапт. В.М. Карандашова) для виявлення цінностей особистості; методика «Педагогічні ситуації» (авт. Р.С. Немов) для дослідження особливостей професійного сприйняття.

Аналіз результатів динаміки розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів здійснювався за зазначеними методиками та відповідно до структурно-змістової сутності професійної свідомості. За допомогою Т-критерія Вілкоксона було підтверджено значущість зрушень за кожним з досліджуваних параметрів в експериментальній групі та їх відсутність у контрольній групі (табл. 2).

Для статистичної перевірки значущості відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формувального експерименту за допомогою t-критерію Стюдента було обчислено його емпіричні значення ($t_{кр}=2,64$; $\alpha=0,01$). Порівняння даних в двох групах виявило статистично значущі зміни досліджуваних параметрів: привласнення досліджуваними категорій та понять педагогіки ($t_{емп}=3$), професійні мотиви ($t_{емп}=3,7$), професійний інтерес у педагогічній взаємодії з дитиною ($t_{емп}=3,7$), особистісні цінності універсалізм ($t_{емп}=2,9$) та доброта

($t_{emp}=4,2$), сприйняття професійних – педагогічних – ознак у зовнішньому світі ($t_{emp}=2,9$). Статистично значущих зрушень за такими параметрами, як зацікавленість у викладанні певного предмету (інтерес до дисциплінарного боку професії) та особистісної цінності безпеки зафіксовано не було. Відсутність помітних змін пояснюється тим, що вже на етапі початкової діагностики груп числові показники за цими параметрами, у порівнянні з іншими, були високими. Однак, разом із цим, після проведення розвивальних заходів, в експериментальній групі спостерігалось незначне збільшення показників. Отримані у ході дослідження результати докладно представлені у діаграмах та таблицях.

Таблиця 2

Показники досліджуваних параметрів в експериментальній (ЕГ) та контрольній (КГ) групах до та після формувального впливу

Досліджувані параметри		Показники ЕГ та КГ до / після експерименту	Значущість (2-стороння)	$t_{кр}$
Значення	Привласнення пед. категорій	ЕГ до - ЕГ після	0,000	0,01
		КГ до - КГ після	0,096	
Смисли	Професійні мотиви	ЕГ до - ЕГ після	0,000	
		КГ до - КГ після	0,029	
	Інтерес до дитини	ЕГ до - ЕГ після	0,000	
		КГ до - КГ після	0,076	
	Інтерес до предмету	ЕГ до - ЕГ після	0,010	
		КГ до - КГ після	0,047	
	Цінності універсалізму	ЕГ до - ЕГ після	0,767	
		КГ до - КГ після	0,000	
	Цінності доброти	ЕГ до - ЕГ після	0,160	
		КГ до - КГ після	0,008	
	Цінності безпеки	ЕГ до - ЕГ після	0,323	
		КГ до - КГ після	0,767	
Чуттєва тканина	Проф. сприйняття	ЕГ до - ЕГ після	0,000	
		КГ до - КГ після	0,160	

Дані формувального експерименту підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до положень якої розвиток професійної свідомості майбутніх вчителів визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних умов (розвиненість професійних мотивів комунікації, навчання та виховання; готовність до професійного саморозвитку; наявність спрямованості вчителя на дитину та предметний бік професії; розвиненість цінностей універсалізму, доброти й безпеки) та буде більш успішним за умови їх цілеспрямованої актуалізації у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі. Отримані результати свідчать про правомірність визначених психологічних умов розвитку професійної свідомості та ефективність апробованої програми. Відсутність статистично значущих змін у контрольній групі є підтвердженням необхідності цілеспрямованого розвитку професійної свідомості

майбутніх вчителів, оскільки традиційна система підготовки фахівців в умовах вищої школи практично не вирішує цього завдання.

Вищенаведені результати підтверджують ефективність і доцільність використання розробленої та апробованої в дисертаційному дослідженні психолого-педагогічної програми розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлено теоретичне узагальнення і запропоновано практичне розв'язання наукової проблеми розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів, що виявляється у визначенні теоретичних засад означеної проблеми; виявленні особливостей прояву професійної свідомості майбутніх вчителів в період фахової підготовки; встановленні психологічних умов її розвитку; обґрунтуванні, розробці й апробації психолого-педагогічної програми розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів шляхом актуалізації визначених психологічних умов.

Результати проведеного дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для формулювання наступних висновків:

1. Професійна свідомість, враховуючи сучасні психолого-педагогічні теоретичні та емпіричні дослідження, характеризується як багатоаспектне психічне утворення, що об'єднує предметно-операціональний аспект та мотиваційно-особистісний аспект діяльності, представлений ціннісно-смісловним ставленням фахівця до діяльності та її ключових завдань. Процес становлення та розвитку професійної свідомості охоплює великий проміжок в онтогенезі, починаючи формуватися в процесі усвідомлення професійного шляху й розвиваючись протягом усіх етапів професійного життя особистості. При цьому, особливу роль у процесі становлення та розвитку професійної свідомості відіграє етап професійної підготовки у вищому навчальному закладі. На думку сучасних науковців професійна свідомість може кваліфікуватися як найважливіша категорія, що відображає суть процесу професійного становлення й розвитку фахівця та виступає основною умовою якісної професійної діяльності.

2. Професійна свідомість майбутнього вчителя соціогуманітарного профілю може визначатися як динамічне психічне утворення, наповнене професійними значеннями, смислами та чуттєвим змістом, що диктуються характеристиками предмета й цілей професійної діяльності вчителя та особливостями соціогуманітарного профілю підготовки – орієнтацією на розвиток особистості учня. Професійні значення представлені педагогічними поняттями й категоріями; смисли знаходять своє втілення у мотивах, цінностях та інтересах діяльності вчителя; чуттєва тканина проявляється у вибірковості сприйняття професійних ознак у зовнішньому світі. Розвиток компонентів професійної свідомості відбувається при здійсненні певних видів навчальної діяльності на певних етапах навчання. Підсумки розвитку професійної свідомості на першому етапі, під час якого студенти задіяні у академічній діяльності, представлені системою значень, що засвоюються майбутніми вчителями завдяки опрацюванню теоретичного матеріалу, виконанню навчальних завдань. На другому етапі, за рахунок включення до квазіпрофесійної

діяльності, актуалізована раніше в свідомості студентів інформація набуває особистісного смислу, перетворюється з інформації на знання, що адекватно відображає професійну реальність. На третьому етапі, при здійсненні навчально-професійної діяльності, особистісні смисли майбутніх вчителів трансформуються у соціальні цінності.

3. Психологічною основою розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів виступає комплекс взаємопов'язаних та взаємозалежних умов, які мають бути актуалізовані в процесі професійної підготовки у вищій школі. На основі теоретичного аналізу компонентів навчальної діяльності та їхнього узгодження зі структурною організацією професійної свідомості майбутніх вчителів до цих умов віднесено: розвиненість професійних мотивів комунікації, навчання та виховання; готовність до професійного саморозвитку; наявність спрямованості вчителя на дитину (спілкування, взаємодію) та предметний бік професії; розвиненість цінностей універсалізму, доброти й безпеки.

4. Динаміка розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів відображується у специфіці процесу набуття професійних значень та смислів, проявленню особливостей професійно-педагогічного сприйняття упродовж фахової підготовки. З'ясовано, що критерієм розвитку компонента професійної свідомості «Значення» є привласнення досліджуваними понять та категорій педагогіки; для компонента «Смисли» – суб'єктивація професійних мотивів, інтересів, цінностей; критерієм розвитку компонента «Чуттєва тканина» є осмисленість професійного простору діяльності.

Діагностовано рівні розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів відповідно до визначених критеріїв і показників. Критичний рівень мають студенти I – III курсів: в них відсутня сформована індивідуальна система значень, суспільно вироблені педагогічні значення засвоєні ними на теоретичному рівні; мотиви, інтереси та цінності педагогічної діяльності не виступають для них у якості професійно реальних та суб'єктивно вагомих; вибірковість сприйняття професійних ознак у професійній діяльності та зовнішньому світі не є вираженою. Достатній рівень виявився в студентів IV – V курсів: привласнення ними засвоєних в ході навчальної діяльності понять і категорій педагогіки є частковим, тобто індивідуальна система значень ще не є сформованою; їхні професійні мотиви, інтереси, цінності характеризуються вибірковою суб'єктивацією, тобто певні норми педагогічної діяльності існують для студентів у декларативній формі; професійна спрямованість семантики (трансформація суб'єктивного світу) та навчально-професійна активність в них є вираженою, однак професійні плани не остаточно визначені.

Відсутність суттєвого числового розриву між показниками респондентів IV та V курсів є свідченням незначності позитивних змін у розвитку професійної свідомості в студентів V курсу, незважаючи на отримані на останньому році навчання компетенції. Цей факт пояснюється наявністю внутрішнього конфлікту, що призводить до гальмування професійної активності студентів та характеризується зіткненням смислів, отриманих при здійсненні академічної діяльності, та смислів, які формуються при здійсненні навчально-професійної діяльності.

5. Ефективною щодо розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів є авторська програма на основі особистісно-діяльнісного підходу, структурну,

змістовну й організаційну цілісність якої забезпечує комплекс заходів, складовими якого є: міні-лекції, вирішення психолого-педагогічних ситуацій; дискусії; ділові ігри; тренінгові вправи; кінотренінг; завдання на самопізнання та рефлексію. Основними фасилітуючими факторами актуалізації та розгортання позитивного впливу психологічних умов розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів виступають: сприяння розумінню та глибокому осмисленню теоретичних та практичних матеріалів; створення імітаційної моделі професійної діяльності з метою інтеграції знань та умінь із різних сфер діяльності вчителя; забезпечення комунікативного середовища, в якому реалізується можливість смислоутворення, проблематизації та діалогізації педагогічної взаємодії; створення умов для рефлексії з метою сприяння здатності до ціннісно-сислового самовизначення.

Перспективними надалі вбачаються дослідження, які стосуються: вивчення динаміки розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів дошкільної освіти, природничого та технічного профілів; виявлення психологічних механізмів становлення та розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів.

Список опублікованих праць за темою дисертації ***Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:***

1. Чепішко О.І. Категорія свідомості: сучасний погляд на проблему / О.І. Чепішко // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Серія : Педагогіка та психологія. – №654. – Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2013. – С.174–182.

2. Чепішко О.І. Професійна свідомість вчителя як предмет психолого-педагогічного аналізу / О.І. Чепішко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 12 : Психологічні науки. Збірник наукових праць. – Вип. 48 (65). – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С.46–53.

3. Чепішко О.І. Аналіз поняття «професійна свідомість вчителя» у контексті проблематики педагогічної праці / Н.Ф. Шевченко, О.І. Чепішко // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та Державного вищого навчального закладу “Запорізький національний університет” / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – С. 115–120.

4. Чепішко О.І. Дослідження динаміки розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю / О.І. Чепішко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – №44 (68). – С.210–215.

5. Чепішко О.І. Розвиток професійної свідомості майбутніх вчителів: організаційно-методичні аспекти / О.І. Чепішко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Державного вищого навчального закладу “Запорізький національний університет” та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – № 1 (5) – С. 124–130.

Статті у фахових виданнях, зареєстрованих в міжнародних базах даних:

6. Чепішко О.І. Психологічні умови розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів / О.І. Чепішко // Проблеми сучасної психології : Збірник

наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 22. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – С.654–666.

7. Чепішко О.І. Семантичні характеристики професійної свідомості майбутніх вчителів / О.І. Чепішко // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 24. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – С.694–705.

8. Chepishko O.I. Results of the program approbation of future teachers' professional consciousness development / O.I. Chepishko // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – Серія «Психологія». – Вип. 50. – Х. : ХНПУ, 2015. – С. 323–331.

Зарубіжне фахове видання:

9. Chepishko O.I. Features of future teachers' professional consciousness development in the educational preparation / O.I. Chepishko // Science and Education a New Dimension. – Pedagogy and Psychology, II (11), Issue : 22, 2014, p. 64–67.

Матеріали конференцій:

10. Чепішко О.І. Категорія свідомості: психоаналітичний та вітчизняний підходи / О.І. Чепішко // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2013» : у 5 т. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Т.2. – С. 377–380.

11. Чепішко О.І. Професійна свідомість вчителя: специфіка явища / О.І. Чепішко // Психологічні проблеми сучасності : Тези Х науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (з міжнародною участю). – Львів, 2013. – С.98–100.

12. Чепішко О.І. Підходи до розуміння професійної свідомості вчителя: психологічний та педагогічний аспекти / О.І. Чепішко // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження : Тези XV міжнародної конференції молодих науковців. – К. : ОВС, 2013. – С.102–104.

13. Чепішко О.І. Становлення і розвиток професійної свідомості вчителя на етапі підготовки у ВНЗ / О.І. Чепішко // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід». – Харків : ХНПУ, 2013. – С. 339–341.

14. Чепішко О.І. Дослідження динаміки суб'єктивної семантики майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки / О.І. Чепішко // Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2014»: у 7 т. / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Т.4. – С. 312–315.

15. Чепішко О.І. Теоретичні аспекти організації психолого-педагогічного супроводу розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів / О.І. Чепішко // Технології роботи психолога в організації : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (9-10 жовтня 2014 р.) / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014 С. 125–127.

Науково-практичний посібник:

16. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість майбутнього вчителя: шлях розвитку : науково-практичний посібник / Н. Ф. Шевченко, О. І. Чепішко. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2014. – 100 с.

АНОТАЦІЇ

Чепішко О.І. Психологічні умови розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів соціогуманітарного профілю. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2015.

У дисертації, присвяченій вивченню психологічних умов розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів, здійснено теоретичний аналіз наукових підходів дослідження проблеми в зарубіжній та вітчизняній психології; визначено сутність поняття «професійна свідомість майбутнього вчителя»; теоретично обґрунтовано психологічні умови її розвитку у процесі професійної підготовки.

Емпірично досліджено особливості та динаміку розвитку професійної свідомості студентів педагогічних спеціальностей соціогуманітарного профілю. Визначено критерії (привласнення понять та категорій педагогіки; суб'єктивація професійних мотивів, інтересів, цінностей; осмисленість професійного простору діяльності), прояви та рівні (оптимальний, необхідний, критичний, неприпустимий) розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів на окремих етапах навчання.

Експериментально доведено можливість розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів шляхом цілеспрямованої актуалізації психологічних умов, що веде до розвитку її структурних компонентів – значень, смислів, чуттєвої тканини.

Ключові слова: професійна свідомість майбутнього вчителя, професійні значення та смисли, професійна мотивація, готовність до професійного саморозвитку, педагогічна спрямованість, особистісні цінності, психолого-педагогічна програма розвитку професійної свідомості.

Чепішко А.И. Психологические условия развития профессионального сознания будущих учителей социогуманитарного профиля. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2015.

Диссертация посвящена изучению психологических условий развития профессионального сознания будущих учителей. В работе представлен теоретический анализ концептуальных подходов исследуемого феномена с учётом междисциплинарных теоретических и эмпирических исследований; теоретически обоснованы психологические условия его развития в процессе профессиональной подготовки. Результаты теоретического изучения проблемы позволяют рассматривать профессиональное сознание учителя как форму сознания личности, наполненную профессиональными значениями, смыслами и чувственным содержанием, которые диктуются содержанием предмета и целей профессиональной деятельности учителя. Профессиональное сознание интенсивно развивается при

осуществлении определенных видов учебной деятельности на определенных этапах обучения в высшем учебном заведении.

На основе теоретического анализа компонентов учебной деятельности и их согласования со структурной организацией профессионального сознания, в работе представлена теоретическая модель психологических условий развития профессионального сознания будущих учителей. К комплексу взаимосвязанных и взаимозависимых условий отнесены: развитость профессиональных мотивов коммуникации, обучения и воспитания; готовность к профессиональному саморазвитию; наличие направленности учителя на ребенка (общение, взаимодействие) и предметную сторону профессии; развитость ценностей универсализма, доброты и безопасности.

Экспериментально исследованы особенности развития и динамики профессионального сознания студентов педагогических специальностей социогуманитарного профиля. Определены критерии развития для каждого из компонентов профессионального сознания: присвоение респондентами понятий и категорий педагогики («значения»); субъективация профессиональных мотивов, интересов, ценностей («смыслы»); осмысленность профессионального пространства деятельности («чувственная ткань»).

Установлены уровни (оптимальный, необходимый, критический, недопустимый) развития профессионального сознания будущих учителей на отдельных этапах профессиональной подготовки, доказана необходимость разработки и внедрения практико-ориентированных мероприятий целенаправленного развития профессионального сознания будущих учителей.

В ходе формирующего эксперимента продемонстрирована эффективность использования авторской психолого-педагогической программы развития профессионального сознания будущих учителей путем целенаправленной актуализации выявленных психологических условий. Обосновано, что основными фасилитирующими факторами развертывания влияния этих условий выступают: содействие пониманию и глубокому осмыслению теоретических и практических материалов; создание имитационной модели профессиональной деятельности с целью интеграции знаний и умений из различных сфер деятельности учителя; обеспечение коммуникативной среды, в которой реализуется возможность смыслообразования, проблематизации и диалогизации педагогического взаимодействия; создание условий для рефлексии с целью содействия способности к ценностно-смысловому самоопределению.

Ключевые слова: профессиональное сознание будущего учителя, профессиональные значения и смыслы, профессиональная мотивация, готовность к профессиональному саморазвитию, педагогическая направленность, личностные ценности, психолого-педагогическая программа развития профессионального сознания.

Chepishko O.I. Psychological conditions of professional consciousness development of future teachers' of social-and-humanitarian profile. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate degree in psychological sciences, speciality 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – M.P. Dragomanov National Pedagogical

University, Kyiv, 2015.

The dissertation is devoted to the study of psychological conditions of future teachers' professional consciousness development. Different scientific approaches to the researched problem in foreign and native psychology have been theoretically analyzed; the content of the concept "professional consciousness of a future teacher" has been revealed; psychological conditions of its development have been theoretically grounded.

Features of professional consciousness development of future pedagogues of social-and-humanitarian profile have been empirically investigated. Criteria (appropriation of concepts and categories of pedagogy; subjectivation of professional motives, interests and values; meaningfulness of the professional activity space), characteristics and levels (inadmissible, critical, necessary, optimal) of the students' professional consciousness development at various stages of training have been identified.

There has been experimentally proved that in case of the proper actualization of the psychological conditions, the structural components of professional consciousness – meanings, senses, sensual texture – are exposed to developmental effects, which leads to the growth of the entire future teachers' professional consciousness.

The keywords: a future teacher's professional consciousness, professional meanings and senses, professional motivation, readiness for the professional self-development, professional orientation, personal values, psychological-and-pedagogical program of the professional consciousness development.